

Michał Sobczak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-5074>

e-mail: michal.sobczak@ukw.edu.pl

Moskiewski *Słownik niemiecko-rosyjski* A.F. Nesslerera jako źródło do badań niemieckiej leksyki wojskowej lat dwudziestych XX w. Rekonesans*

A.F. Nessler's Moscow *German-Russian Dictionary*
as a source for studying German military lexis of the 1920s.
A pilot study

Abstrakt

W artykule podjęto mało zbadany problem opisu niemieckiej leksyki wojskowej okresu międzywojennego. Źródłem materiału językowego dla prowadzonej analizy jest wydany w 1928 r. moskiewski *Słownik niemiecko-rosyjski* autorstwa A.F. Nesslerera. Wykscerpowane ze źródła jednostki odnoszące się do wojskowości (rekonesansowo – z przedziału liter A–B) porównano z siatką haseł berlińskiego słownika militarnego, opublikowanego w tym samym roku nakładem wydawnictwa Offene Worte. Wskutek analizy, opartej na bazach słownikowych i tekstowych DWDS, ustalono, które z zebranych leksemów (oraz z jaką częstotliwością) występowały w niemczyźnie przed rokiem 1928. Celem badań było ustalenie, czy tak specyficzny słownik ogólny stanowi wartościowe źródło do badań niemieckiego słownictwa militarnego okresu międzywojennego. Uwzględniając wyniki analiz, w ramach których dowiedziono, że opracowanie Nesslerera zawiera rzadką, w tym agnonimiczną, leksykę wojskową, stwierdzono, że jego dalsze badanie jest zasadne i perspektywiczne.

Słowa kluczowe: *Słownik niemiecko-rosyjski* A.F. Nesslerera, *Niemiecko-rosyjski słownik wojskowy* Offene Worte, leksyka wojskowa, okres międzywojenny, agnonimy słownikowe

* Artykuł powstał w związku z realizacją planu *Wzmocnienie pozycji UKW jako znaczącego ośrodka naukowego w zakresie nauk humanistycznych*. Dofinansowano ze środków Ministra Nauki w ramach Programu „Regionalna Inicjatywa Doskonałości”.

Abstract

This article addresses the little-studied problem of German military lexis of the interwar period. The linguistic source for the analysis is the Moscow *German-Russian Dictionary* by A.F. Nessler, published in 1928. The military lexical items excerpted from the source (entries for letters A-B) were compared with the headword grid of the Berlin *Military Dictionary*, published in the same year by Offene Worte. As a result of the undertaken analysis, based on the DWDS dictionary and text databases, it was determined which of the collected lexemes (and with what frequency) occurred in German before 1928. The aim of the research was to determine whether such a unique general dictionary is a valuable source for the study of German military vocabulary of the interwar period. Considering the results of the analyses, which proved that Nessler's compilation contains rare military lexicon (including agnonyms), it was concluded that its further scrutiny is justified and promising.

Keywords: A.F. Nessler's *German-Russian Dictionary*, *German-Russian Military Dictionary* Offene Wrote, military lexis, interwar period

1. Wprowadzenie

Polski badacz Stanisław Marciniak zwrócił uwagę na ciekawą zależność między językiem a rozwojem wojskowości. Skonstatował mianowicie, że „wszystko, cokolwiek czyniono kiedykolwiek i co czyni się dzisiaj dla zrationalizowania działania wojska, dzieje się przede wszystkim za pośrednictwem języka i w zakresie możliwości wynikających z jego struktury” (Marciniak 1987: 6).

We wstępie do monografii poświęconej rozwojowi niemieckiego słownictwa wojskowego Anna Just przekonuje, że warto podjąć badania poświęcone tej warstwie leksyki, gdyż stanowi ona „ein Faszinosum in vielerlei Hinsicht”¹ (Just 2012: 9). Także Ariane Slater, autorka pracy dotyczącej komunikowania się żołnierzy Bundeswehry, zachęca do studiów nad słownictwem militarnym, wskazując możliwość realizowania w tej dziedzinie rozmaitych zamierzeń badawczych. Zauważa bowiem, że język wojska nierzadko jest uwikłany w rozmaite wydarzenia społeczne i polityczne, że wykazuje związki z innymi językami specjalistycznymi, a także ze slangiem młodzieżowym czy językiem ogólnym (Slater 2015: 5). Jednakże – jak wskazuje ogłód istniejącej literatury przedmiotu – badacze dość niechętnie podejmują się deskrypcji leksyki wojskowej. Zdaniem Leonardy Mariak przyczyną owego braku entuzjazmu badawczego może być m.in. konieczność wyjścia poza ramy czystego językoznawstwa lub też znaczna zmienność tej warstwy słownictwa (Mariak 2011: 22).

¹ „Zjawisko fascynujące z wielu perspektyw”, tłum. i n. – M.S.

2. Wybór ram czasowych badania

W ostatnim dziesięcioleciu zaczęto badać niemiecką leksykę wojskową międzywojnia (Sobczak 2016a, 2016b, 2016c). Ramy czasowe zostały wybrane nieprzypadkowo, jak bowiem zauważył Stanisław Kania, który przed ponad trzydziestoma laty prowadził studia nad gwarą konspiracyjną czasu II wojny światowej, znaczny wpływ na funkcjonowanie języka ma tło społeczno-historyczne życia narodu (Kania 1986: 34). Kontekst ten w wypadku losów narodu niemieckiego jest we wskazanym okresie bardzo istotny, a jednocześnie niezwykle ciekawy.

W dwudziestoleciu międzywojennym odradzała się potęga armii niemieckiej po upokarzającej porażce w I wojnie światowej oraz będących jej skutkiem niekorzystnych ustaleń traktatu wersalskiego². Leszek Moczulski nazywa okres 1920–1935 „rekonesansem siły”, podkreślając jednocześnie, że odbudowa niemieckich sił zbrojnych przebiegała niezwykle sprawnie, mimo że potajemnie (Moczulski 1968: 240). Trafnie spuentował podejmowane wówczas działania Gustaw Krupp:

[...] cały niemiecki przemysł wojenny położył ogromne zasługi dzięki temu, że nie pozostawał bezczynny w złych latach 1919–1933, aczkolwiek jego działalność nie mogła być ze zrozumiałych względów ujawniona. W ciągu wielu lat tajnej pracy wypracowano naukowe i zasadnicze podstawy oraz metody, zapewniając gotowość przemysłu do pracy na rzecz niemieckich sił zbrojnych bez straty czasu i ze zdobytym doświadczeniem (cyt. za: Moczulski 1968: 249)³.

Wiek XX historycy określają jako „nie tylko stulecie dwu wielkich totalitaryzmów, ale także okres masowych migracji, ucieczek, wysiedleń i deportacji [...]” (Sakson 2004: 441). Z powodu rozmaitych uwarunkowań społecznych, ekonomicznych, politycznych, na które wskazywali zarówno historycy (Lebioda 2004), jak i językoznawcy (m.in. Mędelska, Cieszkowski 2012; Cieszkowski 2015; Mędelska 2015), po I wojnie światowej na terytorium Związku Radzieckiego przebywały blisko 2 mln obywateli pochodzenia niemieckiego (Iwanow 1991: 39). Wskutek prowadzenia w ZSRR w początkach lat dwudziestych XX w. tzw. leninowskiej polityki narodowościowej otrzymali oni autonomię językowo-kulturalną⁴. Niemiecka lingwistka Nina Berend uważa, że dzięki temu lata trzydzieste XX w. okazały się okresem

² Szerzej o ustaleniu traktatu wersalskiego zob. m.in. Benoit-Méchin 2015: 175–190.

³ Informacje o rewitalizacji wojska niemieckiego, w tym lotnictwa, zob. też w Sobczak 2016a i 2016b.

⁴ Autonomia była pozorna, służyła nowej władzy jako dogodny instrument indoktrynacji (Steenberg 1989: 9).

wszechstronnego rozwoju kulturalnego mniejszości niemieckiej, nigdy ani wcześniej, ani później nienotowanego (Berend 2011: 21). Autonomia stworzyła warunki do rozwoju lokalnego kodu językowego, tzw. niemczyzny radzieckiej⁵.

3. Prezentacja źródeł materiału

Podstawowy materiał językowy czerpałem z wydanego w Moskwie w roku 1928 *Słownika niemiecko-rosyjskiego* pióra Aleksieja Fiedorowicza Nesslera (dalej: NRS). Jest to ogólny dwujęzyczny słownik przekładowy średniej wielkości, liczy – jak podano na stronie tytułowej – ok. 40 tys. jednostek używanych w mowie potocznej, a także w nauce, polityce, literaturze, technice. Praca ukazała się w 30 tys. egzemplarzy w serii *Иностранные словари*⁶, edytowanej przez cenioną oficynę wydawniczą *Советская энциклопедия*⁷. Makrostruktura NRS, obok przedmowy, wskazówek dla użytkowników i wykazu skrótów, obejmuje także dwa aneksy: wykaz niemieckich czasowników odmiany mocnej i słabej oraz informacje gramatyczne dotyczące rekcji niemieckiej.

Omawiany słownik pełnił specyficzną funkcję, mianowicie był adresowany przede wszystkim do przedstawicieli mniejszości niemieckiej, zamieszkującej w międzywojniu Związek Radziecki. O innych powodach opracowania i wydania słownika redakcja poinformowała w przedmowie:

Культурный рост широких трудящихся масс вызвал в последние годы значительный спрос на энциклопедии, справочники, словари. Из широких масс трудящихся, получивших возможность приобщиться к знанию только после Октябрьской революции, выделяются все более и более значительные группы, не довольствующиеся уже литературой на одном языке. Этим новым культурным и техническим работникам на путях их деятельности все чаще встречается надобность в иностранных источниках, откуда они могли бы почерпнуть дополнительные знания, расширяющие кругозор и углубляющие специальные познания в том кругу деятельности, который они себе избрали. Вопросом дня становится поэтому облегчить возможность введения иностранной литературы в наш обиход изданием словарей, отвечающих запросам современного нашего читателя⁸ (NRS 1928: 5).

⁵ O potrzebie podjęcia gruntownych studiów nad tą szczególną wersją współczesnego języka niemieckiego zob. Cieszkowski, Mędelska 2010: 115.

⁶ Słowniki innojęzyczne.

⁷ Encyklopedia radziecka.

⁸ „Rozwój kulturalny szerokich mas pracujących wywołał w ostatnich latach znaczne zapotrzebowanie na encyklopedie, podręczniki i słowniki. Z szerokich mas pracujących, które otrzymały możliwość pogłębiania wiedzy dopiero po rewolucji październikowej, wyłaniają się coraz większe grupy, niezadowolające się już literaturą w jednym języku. Ci nowi pracownicy w obszarach kultury i techniki podczas swojej działalności coraz częściej stają przed koniecznością odwoływania się do źródeł zagranicznych, z których mogliby

Należy odnotować, że wydawnictwo zaprosiło do współpracy specjalistę z zakresu wojskowości, E.I. Martynowa. Dowodzi to, że do opisu przekładowego leksyki militarnej podchodzono wówczas bardzo odpowiedzialnie. Jak wyjaśniono w przedmowie do słownika:

[...] значительное место отведено словам по технике и военной терминологии, поскольку производство и военное дело из сферы интересов отдельных групп населения стали вопросами всеобщего интереса и значения⁹ (NRS 1928: 6).

W dwudziestoleciu międzywojennym A.F. Nessler, bardzo dobrze wykształcony Niemiec rosyjski pochodzący ze szlacheckiego rodu, mieszkawiec Leningradu, opracował pięć słowników niemiecko-rosyjskich (1928, 1929, 1930, 1931, 1932) oraz cztery rosyjsko-niemieckie (1929, 1930, 1931, 1934)¹⁰. Niektóre jego prace leksykograficzne były już przedmiotem badań, w tym także słownik wykorzystany tu jako źródło materiału (zob. m.in. Cieszkowski, Mędelśka 2011; Mędelśka, Jankowiak-Rutkowska 2016; Sobczak 2016a; 2016b; 2016c). Wykazano, że znalazły w nich odzwierciedlenie wczesne radzieckie odmiany zarówno języka rosyjskiego, jak i niemieckiego.

Materiał porównawczy pochodzi z opublikowanego w roku 1928, czyli w tym samym czasie, co NRS, specjalistycznego niemiecko-rosyjskiego słownika wojskowego: *Deutsch-Russisches Militärwörterbuch* (dalej: DRMW). Praca ukazała się w berlińskim wydawnictwie Offene Worte. Na stronie tytułowej brakuje informacji o zespole redakcyjnym i o liczbie zarejestrowanych haseł słownikowych. Jak wynika z moich szacunków, opracowanie zawiera około 18 tys. haseł. Z przedmowy można wyczytać, że DRMW miał – w zamierzeniu – wyjść poza ramy tradycyjnych słowników kieszonkowych i zaprezentować jednostki leksykalne występujące w szeroko pojmowanej literaturze z zakresu wojskowości oraz w rozmaitych dokumentach i przepisach, umożliwiając czytelnikowi właściwe ich rozumienie (DRMW 1928: 3). Makrostruktura słownika zawiera ponadto kilka aneksów, m.in. wykaz skrótów wojskowych oraz nazwy miar i wag.

czierać dodatkową wiedzę poszerzającą ich horyzonty myślowe i pogłębiającą wiedzę specjalistyczną z danej dziedziny. Ważką kwestią staje się zatem ułatwianie wprowadzania do obiegu literatury obcojęzycznej przez wydawanie słowników, które będą odpowiadały oczekiwaniom współczesnego czytelnika”.

⁹ „Dużo uwagi poświęcono terminologii technicznej i militarnej, ponieważ produkcja i wojskowość stały się dziedzinami o szczególnym znaczeniu społecznym”.

¹⁰ Był też współautorem podręcznika do języka niemieckiego, brał udział w pracach redakcyjnych nad *Encyklopedią literatury*. W czasach stalinowskiego terroru A.F. Nesslerera aresztowano i zesłano na Syberię (Mędelśka 2016: 782).

4. Cel i metoda pracy

Celem pracy jest sprawdzenie zgodności siatek haseł analizowanych słowników. Na obecnym, wstępnym etapie studiów chodzi głównie o stwierdzenie, czy tak specyficzny słownik ogólny, jakim jest obfitujący w słownictwo wojskowe radziecki NRS, ma jakąkolwiek wartość w badaniach niemieckiej leksyki militarnej dwudziestolecia międzywojennego.

Porównując siatki haseł NRS i DRMW (rekonesansowo, więc na razie tylko w przedziale liter A–B)¹¹, wyekscerpowałem z NRS i poddałem analizie te wszystkie jednostki opatrzone kwalifikatorem *военн.*¹², które nie zostały włączone do korpusu DRMW, berlińskiego specjalistycznego słowniczka wojskowego. Chodzi o ustalenie stopnia upowszechnienia wyekscerpowanych jednostek w niemczyźnie ogólnej badanego okresu. W tym celu każda z nich zostanie sprawdzona w najobszerniejszym korpusie języka niemieckiego, czyli w bazach cyfrowych DWDS¹³. Na podstawie liczby wystąpień i charakteru niemieckich źródeł, w których wyekscerpowane z NRS leksemy militarne występowały w badanym okresie (lub wcześniej), będzie można wnioskować o przypuszczalnych powodach niewprowadzenia ich do siatki DRMW. Może też okazać się przydatne sprawdzenie, czy (i gdzie) dana jednostka była notowana w języku niemieckim po roku 1928, czyli po opublikowaniu NRS.

5. Prezentacja materiału językowego

Wyekscerpowane słownictwo przedstawiam w postaci słowniczka. Każdy artykuł hasłowy otwiera leksem niezarejestrowany w DRMW (wytluszczony). Po nim podaję: (1) numer strony, na której wyraz zamieszczono w NRS, (2) odpowiednik przekładowy zaproponowany w NRS, (3) definicję na podstawie baz cyfrowych DWDS¹⁴, (4) liczbę wystąpień przed rokiem 1928 w

¹¹ W tym wąskim przedziale napotkałem aż 117 leksemów zakwalifikowanych jako słownictwo wojskowe.

¹² Ewentualnie takie, które w sposób jednoznaczny odnoszą się do wojskowości (np. *Artillerie*), ale w NRS z niejasnych powodów nie miały odpowiedniego kwalifikatora.

¹³ *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache* (www.dwds.de).

¹⁴ Tak postępuję, jeśli słowniki włączone do baz DWDS notują dany leksem. Jeśli go nie rejestrują, to zamiast definicji podaję informację: *agnonim słownikowy*. (*Agnonimy* to jednostki językowe nieznane, nierozumiane lub mało rozumiane przez przeciętnych użytkowników języka, sprawiające im trudności, np. leksyka przestarzała, nacechowana stylistycznie, terminologia specjalistyczna, regionalizmy, dialektyzmy, cerkiewizmy, zob.: Morkovkin, Morkovkina 1997: 86. *Agnonim słownikowy* zaś – zdaniem Jana Wawrzyńczyka – jest jednostką języka niezarejestrowaną w tych słownikach, które badacz bierze pod uwagę, zob. Vavžinčik 2007: 5–6).

opublikowanych tekstach włączonych do korpusów DWDS¹⁵, (5) po dwukropku ilustrację tekstową z zasobów DWDS¹⁶ pochodzącą sprzed roku 1928¹⁷, (6) datę ewentualnego pierwszego zapisu po 1928 r., (7) liczbę późniejszych wystąpień (często jedynie szacunkową, wyrażoną liczebnikami nieokreślonymi: *kilka, kilkanaście, kilkaset...*).

Słowniczek podzieliłem na działy grupujące słownictwo przed rokiem 1928: (1) nierejestrowane w tekstach niemieckich, (2) sporadycznie rejestrowane w tekstach niemieckich, (3) dość często rejestrowane w tekstach niemieckich i (4) często rejestrowane w tekstach niemieckich.

5.1. Słownictwo przed rokiem 1928 nierejestrowane w tekstach niemieckich

Zgrupowałem tu leksykę wojskową zamieszczoną w NRS, której wcześniej nie poświadczono w źródłach niemieckich włączonych do bazy DWDS:

abbefehlen, s. 22, отменять приказание, 'den Befehl zurücknehmen'¹⁸; pierwszy zapis z 1964 r., ogółem kilka poświadczeń;

Ablösungssystem, s. 37, система работы по сменам, agnonim słownikowy; po 1928 r. też niepoświadczone;

abmelden, s. 38; отменять; 'den Weggang ordnungsgemäß melden'; pierwszy zapis z 1946 r., ogółem kilka wystąpień;

absplittern, s. 47, отщеплять, 'splitternd abspringen'; pierwszy zapis z 1940 r., ogółem kilka wystąpień;

Abwehrhandlung, s. 53, самозащита, оборона, 'Handlung, mit der jmd. etw. abwehrt'; pierwszy zapis z 1945 r., ogółem kilka wystąpień;

Abzeichnung, s. 59, нашивка, agnonim; pierwszy zapis z 1957 r., ogółem kilka wystąpień;

Admiralsflagge, s. 60, адмиральский флаг, 'Flagge des Admirals (z. B. als Stander)'; pierwszy zapis z 1942 r., ogółem kilka wystąpień;

Alarmpfeife, s. 66, тревожный (сигнальный) гудок, agnonim; po 1928 r. też nienotowane;

¹⁵ Przykłady czerpię z baz tekstowych DWDS (DWDS-Textkorpora), uwzględniając w obliczeniach wyłącznie konteksty wojskowe.

¹⁶ Wszystkie adresy bibliograficzne źródeł podaję za DWDS (dostęp 20.02.2024), wprowadzając ich skróty. Z uwagi na fakt, że w większości adresów brakuje informacji o stronie, na której zarejestrowano przykład użycia, ograniczam się do podstawowych danych, pozwalających na identyfikację źródła.

¹⁷ Jeśli zarejestrowano przykład w bazach DWDS.

¹⁸ Wydaje się, że czasownik *abbefehlen* mógł zostać utworzony od poświadczanego w bazach *anbefehlen* (jako jego swoisty antonim).

Amphibie, s. 72, амфибия, 'Amphibienfahrzeug', po 1928 r. też niepoświadczone;

Angriffsart, s. 84, способ наступления, agnonim; pierwszy zapis z 1960 r., ogółem kilka wystąpień;

Antitankgeschütz, s. 101, противотанковое орудие, agnonim; pierwszy zapis z 1940 r., ogółem kilka wystąpień;

Artilleriebeobachtungsabteilung, s. 113, артиллерийская наблюдательная команда, agnonim słownikowy; po 1928 r. też nienotowane;

Artilleriekarte, s. 113, схематический план для артиллерии, agnonim; po 1928 r. też nienotowane;

Artilleriemeßtruppe, s. 113, артиллерийская измерительная команда, agnonim; po 1928 r. też nienotowane;

Artilleriezug, s. 113, артиллерийский взвод, agnonim; pierwszy (i jedyny) zapis z 1994 r.;

Bestürmung, s. 202, штурм, (w DWDS odsyłacz do hasła *bestürmen*); pierwszy przykład z 1934 r., ogółem kilka wystąpień;

Bodenabwehr, s. 223, противовоздушная оборона с земли, 'vom Boden aus vorgenommene Abwehr feindlicher Flugobjekte'; pierwszy zapis z 1940 r., ogółem kilkaset wystąpień.

W przedziale liter *A–B* radzieckiego słownika NRS znalazło się 17 jednostek z zakresu wojskowości, nieodnotowanych w specjalistycznym DRMW i niezarejestrowanych w źródłach niemieckich przed rokiem 1928, czyli przed ukazaniem się NRS i DRMW.

W tej grupie zwracają uwagę przede wszystkim leksemy nieznane niemieckim słownikom definicyjnym (agnonimy słownikowe – 9 przykładów). Warto dodać, że aż 6 z nich to leksemy nigdzie dotąd – poza NRS – niepoświadczone. Poza tym jeden z agnonimów: *Artilleriezug* po 1928 r. pokazał się tylko raz, 4 inne: *Abzeichnung*, *Angriffsart*, *Antitankgeschütz* i *Bestürmung* – zaledwie kilka razy. Mniej intrygująca jest obecność w NRS formacji *Bodenabwehr*, przed 1928 r. niewystępującej w źródłach niemieckich, ale od 1940 r. poświadczonej kilkaset razy.

Wśród 11 leksemów nieznanymi przed 1928 r., ale później – z reguły sporadycznie – występujących w źródłach niemieckich, 4 poświadczono przed atakiem Niemiec na ZSRR (22 czerwca 1941 r.), czyli przed tzw. wielką wojną ojczyźnianą: 1934 – *Bestürmung* i 1940 – *absplitttern*, *Antitankgeschütz*, *Bodenabwehr*, zatem być może już w latach dwudziestych XX w. były one w użyciu jako jednostki marginalne. Wśród pozostałych leksemów zaskakują zwłaszcza bardzo późne daty ponownych zapisów części z nich: 1960 – *Angriffsart*, 1964 – *abbefehlen*, 1994 – *Artilleriezug*, wskazujące prawdopodobnie na

ich niezależne, niezwiązane z rejestracją w NRS pojawienie się w powojennym języku niemieckim. Trzeba też podkreślić, że w słabo jeszcze opisanej niemczyźnie radzieckiej, z której mógłby czerpać A.F. Nessler, wskazanych tu jednostek nie odnotowano (zob. Cieszkowski 2017). Tak więc – z jednym wyjątkiem: *Bodenabwehr* – mamy tu do czynienia z leksyką bądź językowi niemieckiemu nieznaną, bądź w nim wyjątkowo rzadką. Jej nieobecność w DRMW jest w pełni zrozumiała.

5.2. Słownictwo przed rokiem 1928 sporadycznie rejestrowane w tekstach niemieckich

W tym miejscu zamieszczam leksykę militarną, przed rokiem 1928 poświadczoną w źródłach niemieckich 1–4 wystąpieniami.

Abmeldung, s. 38, отмена (заказа), ‘Meldung eines Wegganges bei der amtlichen Stelle’; przed 1928 r. 4 przykłady (z prasy), por.: *Die Zahl der zum Heere berufenen Mitglieder [...] bei denen durch Abmeldung oder Einlieferung des Mitgliedsbesuches nachgewiesen ist [...]*. (VZ17), pierwszy późniejszy zapis z 1934 r., ogółem kilka wystąpień;

Abprall, s. 40, отскакивание, рикошет, ‘das Zurückprallen’; przed 1928 r. 2 przykłady (z literatury), por.: *Wenn der Kampf von Abprall und Durchschlag [...] geführt wird*. (SB), późniejszy zapis dopiero z 2001 r., ogółem kilka wystąpień;

absprengen, s. 48, взрывать, уезжать верхом, ‘etw. mit Gewalt abtrennen’; przed 1928 r. 3 przykłady (z literatury), por.: *Einst war er mit einigen Kriegern in einer der vielen Schlachten des Blumenkrieges von seinem Truppenteil abgesprengt worden [...]*. (SE), późniejszy zapis z 1940 r., ogółem kilka wystąpień;

Absteigequartier, s. 49, временная квартира, ‘Nachtquartier’; przed 1928 r. 4 przykłady (z prasy), por.: *Eine bedeutende Anlage war das Absteigequartier des Grafen von Holland [...]*. (VZ04), pierwszy późniejszy zapis z 1933 r., ogółem kilka wystąpień;

angriffsweise, s. 84, наступательно, ‘in der Art eines Angriffs’; przed 1928 r. 4 przykłady (w prasie), por.: *Mit neuerdings aus Nordgalizien herbeigezogenen Verstärkungen stellen sich die Russen dem Vordringen der gegen den Dnjestr verstoßenden österreichischen Truppen angriffsweise entgegen* (VZ15), późniejszy zapis z 1938 r., ogółem kilkanaście przykładów;

anstürmen, s. 100, бросаться на..., штурмовать, ‘gegen etw., jmdn. stürmen’; przed 1928 r. 4 wystąpienia (w literaturze specjalistycznej),

por.: [...] *wie gefährlich es für ihn gewesen wäre, gegen die spartanische Befestigung [...] anzustürmen* (DH), późniejszy zapis z 1936 r.; ogółem kilkanaście wystąpień;

Artilleriewesen, s. 113, артиллерийское ведомство, agnonim słownikowy; przed 1928 r. jeden przykład (z prasy), por.: *Es ist auch wohl möglich [...] auf dem Gebiete des Artilleriewesens die Meinungen vielfach einander gegenüberstehen* (NK), pierwszy późniejszy zapis z 1936 r., ogółem kilka wystąpień;

Artilleriewirkung, s. 113, действие артиллерийского огня, agnonim słownikowy; przed 1928 r. 4 poświadczenia (w prasie), por.: *Mehrere Abschnitte lagen bei unter russischer Artilleriewirkung* (VZ17), pierwszy późniejszy zapis z 1944 r.; ogółem kilka wystąpień.

Do grupy słownictwa militarnego zamieszczonego w NRS, ale z rzadka notowanego w niemieckich źródłach przed rokiem 1928 i niezarejestrowanego w specjalistycznym DRMW, trafiło 8 leksemów. Są wśród nich dwa agnonimy słownikowe: *Artilleriewesen* i *Artilleriewirkung*. Wszystkie leksemy po rejestracji w NRS były sporadycznie notowane także w późniejszych niemieckich źródłach, na ogół jeszcze przed wielką wojną ojczyźnianą, por. daty pierwszych zapisów: 1933, 1934, 1936 (2 jednostki), 1938, 1940. Żadnej z omawianych tu jednostek nie napotkano w niemieczyźnie radzieckiej (zob. Cieszkowski 2017). Także w tej grupie mamy do czynienia ze słownictwem bardzo rzadko występującym w języku niemieckim. Jego nieobecność w DRMW tym właśnie można by usprawiedliwić.

5.3. Słownictwo przed rokiem 1928 dość często rejestrowane w tekstach niemieckich

Trafiła tu leksyka wojskowa przed rokiem 1928 poświadczona w źródłach niemieckich 5–19 wystąpieniami:

abdienen, s. 25, дослуживать, выслуживать, 'eine vorgeschriebene Zeit durch Dienen voll ableisten'; przed 1928 r. 8 poświadczeń (w prasie, literaturze pięknej), por.: *Das Soldatenspielen solle man den Kindern überlassen, sie hätten ihre Jahre abgedient oder müßten sie abdienen* (GH); pierwszy późniejszy zapis z 1933 r., ogółem kilka wystąpień;

abjagen, s. 33, загонять, утомлять гоньбой, 'jmdm. etw. entreißen'; przed 1928 r. 10 przykładów (z literatury specjalistycznej), por.: *Das vielbesprochene 14. Kapitel der Genesis endlich kennt Abraham als kriegerischen Helden, der mit mehreren hundert Klienten ins Feld zieht und [...] die von*

ihnen im Kampf mit den kanaanäischen Stadtkönigen gemachte Beute siegreich wieder **abjagt** (WB); pierwszy późniejszy zapis z 1932 r.; ogółem kilkadziesiąt wystąpień;

abkommandieren, s. 34, откомандировывать, 'jmdn. dienstlich zu einer anderen Aufgabe kommandieren, beordern'; przed 1928 r. 8 wystąpień (prasa), por.: *Die gestern in der Konferenz zwischen dem Oberkommando und dem Polizeipräsidium vereinbarten Maßnahmen, nach denen die Zahl der Schutzmannsnachtposten um 100 vermehrt und Militärpatrouillen für den Sicherheitsdienst* **abkommandiert** werden sollen, sind vorläufig noch nicht in Kraft getreten (BT18); pierwszy późniejszy zapis z 1929 r., ogółem kilkanaście wystąpień;

abordnen, s. 39, отряжать, 'jmdn. dienstlich, zur Erfüllung einer Aufgabe entsenden, delegieren'; przed 1928 r. 6 poświadczeń (w prasie), por.: *10 Uhr in der Bartholomäuskirche am Königstor zum ersten Mal nach dem Kriege wieder eine größere Anzahl Missionsarbeiter [...]* **abordnen** (VZ21); pierwszy późniejszy zapis z 1946 r., ogółem kilkadziesiąt wystąpień;

Abprallen, s. 40, отскакивать рикошетом, 'zurückprallen, zurückspringen'; przed 1928 r. 7 przykładów (z literatury specjalistycznej), por.: *Überdies ist der ganze indische Angriff sicherlich von Anfang an dadurch gelähmt gewesen, daß die macedonische Kavallerie in Verfolgung ihres anfänglichen Sieges bis in den Rücken der feindlichen Schlachtlinie gekommen und, wenn auch an den Elefanten zunächst* **abgeprallt** [...]. (DH); pierwszy późniejszy zapis z 1933 r., ogółem kilka wystąpień;

Abritt, s. 41, отъезд верхом, agnonim; przed 1928 r. 6 poświadczeń (z literatury pięknej), por.: *Aber er bestand auf dem hastigen* **Abritt** (GH), później nienotowane;

anmarschieren, s. 90, подходить, приближаться, наступать; 'marschierend herankommen, anrücken'; przed 1928 r. 6 poświadczeń (w prasie), por.: *Es heißt darin weiter, daß die Regierung wohl wußte, der Zug der Arbeiter komme mit friedlichen Absichten, und daß es trotzdem Soldaten* **anmarschieren** und [...] *schießen ließ* (BT05); późniejszy zapis z 1940 r., ogółem kilkanaście wystąpień;

Ausmarsch, s. 146, выступление, 'das Ausmarschieren'; przed 1928 r. 10 przykładów (z literatury pięknej), por.: *Beim* **Ausmarsch** *ist aber die Zahl der Zurückbleibenden von der der Marschierenden durch ein ganzes Kapitel getrennt [...].* (DH); pierwszy późniejszy zapis z 1930 r., ogółem kilkanaście wystąpień;

Barett, s. 164, берет, 'schirmlose, fest versteifte Mütze, Kappe'; przed 1928 r. 12 poświadczeń (w literaturze pięknej), por.: *Er trug eine mit einem*

*besonders großen Diamanten besetzte Agraffe nebst Reiherbusch am **Barett** [...] (HR); zapis z 1933 r., ogółem kilkadziesiąt wystąpień;*

bestürmen, s. 202, штурмовать, 'etw. in Sturm angreifen', przed 1928 r. 18 przykładów (w literaturze pięknej), por.: *Jovius berichtet uns, daß, während die Kaiserlichen 1543 Düren **bestürmten**, zwei deutsche Infanterie-Schlachthaufen und zwei »quadrata equitum agmina« aufgestellt gewesen seien [...]. (DH); późniejszy zapis z 1935 r.; ogółem kilkadziesiąt wystąpień;*

Brigant, s. 234, разбойник, 'Räuber, Straßenräuber, Bandit'; przed 1928 r. 12 poświadczeń (w prasie), por.: *Der Verlust der **Briganten** betrug 78 Mann (BT04); późniejszy zapis z 1931 r.; ogółem kilkadziesiąt wystąpień.*

Jedenaście wyrazów z zakresu wojskowości włączonych do siatki haseł NRS dość często pojawiało się w tekstach niemieckich przed rokiem 1928 (5–19 razy), a mimo to zostały pominięte w specjalistycznym DRMW. Zwraca uwagę fakt, że jednostki te – po rejestracji w 1928 r. – w krótkim czasie pojawiały się ponownie, por. 1929, 1930, 1931, 1932, 1933 (3 leksemy), 1935, 1940. Nieco później, już po wojnie, poświadczono tylko *abordnen* (1946). Zatem leksemy te należały do militarnego słownictwa międzywojennego. Na wstępnym etapie badań nie da się wytłumaczyć pominięcia ich w DRMW inaczej niż przeoczeniem redaktora.

Jak wskazują rezultaty kwerendy w zasobach DWDS, wyeksцерpowane słownictwo na ogół nie było szczególnie rozpowszechnione w późniejszej niemieczyźnie. Niską frekwencją w kontekstach wojskowych po roku 1928 odznaczają się czasowniki *abdiene*n i *abprallen*. Kilkudziesięcioma wystąpieniami wyróżniają się zaś *abjagen*, *Barett*, *bestürmen* i *Brigant*.

5.4. Słownictwo przed rokiem 1928 często rejestrowane w tekstach niemieckich

Przedstawiam tu leksykę militarną przed rokiem 1928 poświadczoną w źródłach niemieckich 20 i więcej wystąpieniami:

abgesperrt, s. 30, запёртый, блокированный; przed 1928 r. 67 poświadczeń (w literaturze, prasie), por.: *Als damals Rosa Luxemburg von den Soldatenmißhandlungen schrieb, da sperrten sie sie ein, weil sie nicht gerichtsnotorisch machen konnte, was sich in **abgesperreten** Kasernenhöfen an Bestialitäten abgespielt hatte (TU); późniejszy zapis z 1932 r., ogółem kilkadziesiąt wystąpień;*

Abrüstung, s. 41, разоружение, 'Demilitarisierung, Entwaffnung'; przed 1928 r. 35 przykładów (w prasie), por.: *Aber Mitwirkung an der Verhinderung*

von Kriegen durch Einsetzung eines obligatorischen Weltschiedsgerichts und Bereitwilligkeit zu Beratungen über **Abrüstung!** (BT21); późniejsze poświadczenie z 1929 r., ogółem kilkaset wystąpień;

absperren, s. 47, о(т)гораживать, изолировать, уединять, оцеплять, влокировать, 'einen Ort blockieren, für den Zugang sperren'; przed 1928 r. 54 przykłady (literatura, prasa), por.: [...] *obwohl an einzelnen Stellen Soldanten und Bürger unter der Anleitung von Offizieren zu löschen suchten, doch gelang es durch Niederreißung von Häusern den Dom abzusperren* (HR), późniejszy zapis z 1929 r., ogółem kilkaset wystąpień;

Absperrung, s. 47, отражение, уединение, оцепление, блокада, 'Absonderung, Isolierung, Blockierung'; przed 1928 r. 27 wystąpień (w prasie), por.: *Die Truppen nahmen sofort Absperrungen in großem Umfange vor* (VZ19); późniejszy zapis z 1930 r., ogółem kilkaset wystąpień;

Adlerorden, s. 60, орден Орла, agnonim słownikowy; przed 1928 r. 31 poświadczeń (w prasie); *Dort lag ein Kreuz des Schwarzen Adlerordens* (VZ06); późniejszy zapis z 1935 r.; ogółem kilkaset wystąpień;

Ansturm, s. 100, напор, натиск, приступ, штурм, 'heftiger Angriff, starker Andrang'; przed 1928 r. 59 przykładów (w prasie), por.: *Unser Dank gebührt zunächst den toten Helden, dann denjenigen, die einen Teil ihrer Gesundheit für das Vaterland auf den Schlachtfeldern gelassen haben, ferner der Provinz Ostpreußen, die soviel gelitten hat unter dem Ansturm der Russen, vor allem unserem glorreichen Heer, dem Obersten Kriegsherrn und unseren ruhmvollen Feldherrn* (VZ18); późniejszy zapis z 1929 r.; ogółem kilkaset wystąpień;

Artillerist, s. 113, артиллерист, 'Soldat bei der Artillerie'; przed 1928 r. 49 poświadczeń (w prasie), por.: *Viele Artilleristen haben mit zärtlicher Freude beobachtet, daß [...] die Grasmücken ihre Nester bauten und unbekümmert brüteten* (KZ18); późniejszy zapis z 1929 r.; ogółem kilkadziesiąt wystąpień.

Ta część ekscerptu zawiera 7 jednostek z zakresu wojskowości bardzo dobrze znanych w języku niemieckim przed opublikowaniem NRS i DRMW (27–67 wystąpień przed rokiem 1928), lecz w drugim z badanych słowników niezarejestrowanych.

Leksemy te były nieprzerwanie w obiegu w międzywojniu, na co wskazują daty ich ponownych wystąpień, odnotowane w zasobach DWDS: 1929 (4 jednostki), 1930, 1932, 1935. Ponadto wszystkie leksemy odznaczają się ogólną dużą frekwencją tekstową: 5 ma w DWDS po kilkaset poświadczeń, dwa – po kilkadziesiąt. Pominięcie ich w siatce haseł DRMW, słownika lekсыki wojskowej, to zapewne efekt niedoskonałości warsztatu jego redaktora.

6. Wnioski

Tylko w wąskim przedziale liter *A–B* moskiewskiego ogólnego słownika przekładowego A.F. Nesslerera zarejestrowano 117 jednostek z zakresu wojskowości. Już sama ich liczba wskazuje, że NRS warto uwzględnić jako źródło do badań niemieckiej leksyki militarnej międzywojnia.

Porównanie siatki haseł moskiewskiego ogólnego NRS z siatką berlińskiego DRMW, wydanego – jak NRS – w 1928 r., wykazało, że aż 43 spośród tych 117 jednostek, czyli blisko 37%, nie występuje w opracowaniu berlińskim.

Wstępna i z konieczności powierzchowna analiza najciekawszej części materiału, czyli 43-elementowego zbioru leksyki zarejestrowanej w ogólnym NRS, lecz pominiętej w DRMW, wykazała, że ekscerpt ten zawiera 17 jednostek przed rejestracją w NRS w żadnych niemieckich tekstach (uwzględnionych w obszernym cyfrowym DWDS) nienotowanych oraz 8 jednostek poświadczonych wcześniej zaledwie 1–4 wystąpieniami. Tak więc ponad połowa leksemów (25 jednostek, czyli 58%) nieobecnych w DRMW to słownictwo przed ukazaniem się obu opracowań leksykograficznych wyjątkowo rzadkie. Stwierdzenie to wystarczająco uzasadnia opuszczenie tych jednostek przez redaktora DRMW.

Pozostaje otwarta kwestia przyczyn włączenia tak rzadkiej leksyki do siatki haseł NRS oraz – nie mniej intrygujące – pytanie, skąd A.F. Nessler znalazł 17 terminów wojskowych nigdzie wcześniej nienapotkanych. Możliwe, że niektóre z nich zostały spreparowane na potrzeby słownika, zwłaszcza 6 takich, które do dziś nigdzie poza NRS nie wystąpiły, oraz 3 po rejestracji w NRS zapisane ponownie bardzo późno (1960, 1964, 1994), czyli być może utworzone niezależnie od tych pierwszych. Niebezpieczne jest domniemanie, że do NRS swoiste *hapaks legomena* trafiły z języka Niemców radzieckich, jednak obecny stan opracowania tej odmiany niemczyzny nie pozwala na przekonujące potwierdzenie bądź obalenie tych domysłów.

Pozostałych 18 jednostek (42%) obecnych w NRS, ale niewprowadzonych do DRMW, to leksemy dość często (5–19 przykładów) lub często (ponad 20 przykładów) poświadczane w niemieckich tekstach przed rokiem 1928. Tych pierwszych mamy 11, tych drugich – 7. Ich pominięcie w DRMW jest zapewne rezultatem przeoczenia. Badanie wykazało, że leksyka przed rokiem 1928 dość częsta należała do międzywojennego słownictwa militarnego, jednak na ogół nie odznacza się dużą frekwencją: kilkanaście, rzadko kilkadziesiąt wystąpień. Z kolei słownictwo częste przed rokiem 1928 występowało nieprzerwanie w okresie międzywojennym, wyróżniając się równocześnie znaczną ogólną częstością tekstową (zazwyczaj po kilkaset zapisów).

Na szczególną uwagę badaczy zasługują tzw. agnonimy słownikowe. Najwięcej, co zrozumiałe, jest ich w pierwszej grupie, czyli wśród leksemów nieznanymi w niemieczyźnie przed rejestracją w NRS – 9 jednostek. W pozostałych grupach, także w ostatniej, zawierającej wyrazy częste, mamy po jednym agnonimie. Leksyka ta wymaga dokładniejszej deskrypcji.

Przeprowadzony rekonesans dowiódł, że NRS jest bardzo dobrym źródłem do badań niemieckiej leksyki militarnej. Zawiera jej ponadprzeciętną liczbę, i jest to w znacznej części leksyka osobiwa. Jej opis może wnieść wiele nowego do naszej wiedzy o stanie niemieckiej leksyki militarnej w międzywojniu.

Wykaz skrótów źródeł z baz DWDS¹⁹

- BT04 – „Berliner Tageblatt”, 03.03.1904.
BT05 – „Berliner Tageblatt”, 04.03.1905.
BT18 – „Berliner Tageblatt”, 12.03.1918 (wyd. wieczorne).
BT21 – „Berliner Tageblatt”, 05.03.1921.
DH – Delbrück H. (1920): *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Erster Teil: *Das Altertum*. Berlin²⁰.
GH – Grimm H. (1926): *Volk ohne Raum*. Berlin.
HR – Huch R. (1914): *Der dreißigjährige Krieg*. Leipzig.
KZ18 – „Kölnische Zeitung”, 04.01.1918.
NK – „Naumburger Kreisblatt”, 28.03.1911.
SB – Suttner B. (1909): *Autobiographie*. [W:] *Deutsche Literatur von Frauen*.
SE – Stucken E. (1919): *Die weißen Götter*. Stuttgart²¹.
TU – Tucholsky K. (1919): *Militaria*. [W:] *Werke-Briefe-Materialien*. Red. K. Tucholsky. Berlin²².
WB – Weber M. (1921): *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*. [W:] *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Red. M. Weber. Tübingen.
VZ04 – „Vossische Zeitung”, 02.03.1904.
VZ06 – „Vossische Zeitung”, 02.02.1906.
VZ15 – „Vossische Zeitung”, 03.03.1915.
VZ17 – „Vossische Zeitung”, 07.03.1917.
VZ18 – „Vossische Zeitung”, 20.03.1918.
VZ19 – „Vossische Zeitung”, 18.03.1918.
VZ21 – „Vossische Zeitung”, 10.03.1921.

Źródła

- (b.d., 1928): *Deutsch-Russisches Militärwörterbuch*. Berlin. (DRMW)
Несслер А.Ф. (red.) (1928): *Немецко-русский словарь*. Москва. (Nessler A.F. (1928): *Nemeco-russkij slovar'*. Moskva). (NRS)

¹⁹ Ewentualne niepełne dane bibliograficzne wynikają z ich braku w DWDS.

²⁰ Reprodukacja z 2002 r.

²¹ Jw.; 1960 r.

²² Jw.; 2000 r.

Literatura

- Benoit-Méchin J. (2015): *Niemcy i armia niemiecka 1918–1938*. T. I. Przekład S. Skarżyński. Warszawa.
- Berend N. (2011): *Russlanddeutsches Dialektbuch. Die Herkunft, Entstehung und Vielfalt einer ehemals blühenden Sprachlandschaft weit außerhalb des geschlossenen deutschen Sprachgebiets*. Halle.
- Cieszkowski M. (2015): *Zur Sowjetisierung der wolgadeutschen Sprachvarietät in den 20er- und 30er Jahren*. „*Studia Germanica Gedanensia*” 33, s. 40–55.
- Cieszkowski M. (2017): *Wczesny sowiecki język niemiecki (na podstawie prasy, wydawnictw książkowych i materiałów propagandowych wydawanych w Związku Radzieckim)*. Bydgoszcz.
- Cieszkowski M., Mędelśka J. (2010): *O potrzebie podjęcia badań nad radziecką wersją języków mniejszości narodowych byłego Związku Radzieckiego*. „*Acta Baltico-Slavica*” 34, s. 103–119.
- Cieszkowski M., Mędelśka J. (2011): *O раннем варианте немецкого советского языка (на материале Русско-немецкого словаря А.Ф. Хесслера)*. „*Slavia Orientalis*” 2, s. 253–276.
- Iwanow M. (1991): *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*. Warszawa.
- Just A. (2012): *Die Entwicklung des deutschen Militärwortschatzes in der späten frühneuhochdeutschen Zeit (1500–1648)*. Frankfurt am Main.
- Kania S. (1986): *Polska gwara konspiracyjno-partyzancka 1939–1945*. Warszawa.
- Lebioda T. (2004): *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*. Wrocław.
- Marciniak S. (1987): *Język wojskowy*. Warszawa.
- Mariak L. (2011): *Leksyka z zakresu wojskowości w Trylogii Henryka Sienkiewicza*. Cz. I: *Analiza i interpretacja*. Szczecin.
- Mędelśka J. (2015): *Niemcy i Polacy – dwa największe skupiska narodowościowe w ZSRR: uwagi o sowietyzacji języków*. [W:] *Rosja w dialogu kultur*. Red. K. Dembska, M. Głuszkowski. Toruń, s. 320–338.
- Mędelśka J. (2016): *U źródeł dialektu kulturalnego Niemców radzieckich. Próba skodyfikowania wczesnych niemieckich sowietyzmów*. „*Slavia Orientalis*” 4, s. 781–803.
- Mędelśka J., Cieszkowski M. (2012): *Pierwsze sowietyzmy w niemczyźnie współczesnej (na podstawie porewolucyjnego słownika rosyjsko-niemieckiego)*. [W:] *Sprachkontakte in Zentraleuropa*. Red. A. Kątny. Frankfurt am Main, s. 91–111.
- Mędelśka J., Jankowiak-Rutkowska M. (2016): *O unifikacji słownictwa mniejszości narodowych w ZSRR na wybranych przykładach z radzieckich odmian polszczyzny i niemczyzny (okres międzywojenny)*. „*Poradnik Językowy*” 2, s. 79–93.
- Moczulski L. (1968): *Miecz Nibelungów. Zarys historii armii pruskiej i niemieckiej 1618–1967*. Warszawa.
- Morkovkin V.V., Morkovkina A.V. (1997): *Russkie agnonimy (słowa, których my nie znamy)*. Moskwa.
- Sakson A. (2004): *Migracje w XX wieku*. [W:] *Wędrownia, etnogeneza w starożytności i średniowieczu*. Red. M. Salomon, J. Strzelczyk. Kraków, s. 441–456.
- Slater A. (2015): *Militärsprache. Die Sprachpraxis der Bundeswehr und ihre geschichtliche Entwicklung*. Freiburg.
- Sobczak M. (2016a): *Einige Anmerkungen zur Struktur der Kurzwörter im deutschen flugtechnischen Wortschatz des Zweiten Weltkrieges*. „*Heteroglossia. Studia Kulturoznawczo-Filologiczne*” 6, s. 183–192.
- Sobczak M. (2016b): *Entlehnungen im deutschen Militärwortschatz der Zwischenkriegszeit am Beispiel des Deutsch-Russischen Wörterbuches von A.F. Nessler*. [W:] *Interlinguales und*

- kulturelles Sprachhandeln: interdisziplinäre Perspektiven*. Red. K. Miłułka, M. Sieradzka. Rzeszów, s. 107–118.
- Sobczak M. (2016c): *Język niemieckich lotników wojskowych okresu międzywojennego i początku II wojny światowej (na podstawie broszury z 1941 roku)*. „Prace Językoznawcze” XVIII/2, s. 159–173.
- Steenberg S. (1989): *Die Rußlanddeutschen. Schicksal und Erleben*. München.
- Vavžinčik Ā. (2007): *Slovarnye agnonimy russkogo āzyka*. Łódź.

